

STUDIA NAUK TEOLOGICZNYCH
TOM 18 (2023)

DOI: 10.24425/snt.2023.146531

EUGENIUSZ SAKOWICZ

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8064-9042>TEORIA I PRAGMATYKA DIALOG Z ISLAMEM
WEDŁUG PAPIEŻA BENEDYKTA XVI

Ważnym wydarzeniem w życiu Kościoła XX stulecia było zwołanie przez Jana XXIII Soboru Watykańskiego II i kontynuowanie przez Pawła VI jego obrad (1962–1965)¹. Sobór, chcąc „uwspółcześnić” misję Kościoła katolickiego, określił i wyznaczył szereg dróg, którymi powinni podążać wszyscy ochrzczeni w tym Kościele². Jedną z nich jest droga dialogu międzyreligijnego, za którą odpowiadają wobec całego Kościoła poszczególni papieże³. Naszą refleksję poświęcimy teorii i pragmatyce dialogu z islamem według papieża Benedykta XVI (pontyfikat: 11 IV 2005 – 28 II 2013), który był jednocześnie suwerenem Państwa Watykańskiego. Ważne jest na wstępie podkreślenie, iż zaangażowanie Najwyższego Pasterza Kościoła w dzieło dialogu interreligijnego w ogóle i dialogu z islamem w szczególności postrzegać należy w kontekście jego „biografii intelektualno-duchowej”⁴. Poznanie nauczania Benedykta XVI może zainicjować systematyczne prace naukowo-badawcze, które mogłyby prowadzić ku opracowaniu „katolickiej teologii islamu”⁵, co jest dziś nakazem chwili.

¹ E. Sakowicz, *Sobór Watykański II*, w: R. Kamiński i in. (red.), *Leksykon teologii pastoralnej*, Lublin: TN KUL 2006, s. 800–802.

² Na temat „uwspółcześnienia” Kościoła w duchu Soboru Watykańskiego II zob. E. Sakowicz, *Aggiornamento*, w: R. Kamiński i in. (red.), *Leksykon teologii pastoralnej*, Lublin: TN KUL 2006, s. 32–34.

³ Zob. E. Sakowicz, *Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963–1999)*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2000; E. Sakowicz, *Pryncypia dialogu Kościoła katolickiego z religiami Dalekiego Wschodu i Indii*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2006; E. Sakowicz, *Dialog międzyreligijny*, w: E. Sakowicz (red.), *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2006, s. 129–161; E. Sakowicz, *Islam*, w: E. Sakowicz (red.), *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2006, s. 239–271.

⁴ E. Sakowicz, *Joseph Ratzinger – Benedykt XVI. Biografia intelektualno-duchowa*, „Studia Loviciensia” 15 (2015), s. 19–30.

⁵ Por. W. Chrostowski, *Ku katolickiej teologii judaizmu. Inspiracje kard. J. Ratzingera/Benedykta XVI*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 11 (2016), s. 185–205, <https://czasopisma.kul.pl/snt/article/view/6097/5728> [dostęp: 17 II 2023].

1. ISTOTA, CEL ORAZ WYZWANIA DIALOGU MIĘDZYRELIGIJNEGO

Dialog międzyreligijny w ujęciu Benedykta XVI stanowił jeden z priorytetów Kościoła. Podczas odprawianej 20 IV 2005 roku Mszy Świętej „zamykającej” konklawe papież zapowiedział, że będzie kontynuował dialog z kulturami (biorąc przykład z Jana Pawła II⁶, Pawła VI, Jana XXIII) w celu ich „porozumienia”. Ma to służyć – przekonywał – „lepszemu przyszłości dla wszystkich”⁷. Przypominając wkład Jana Pawła II w dialog między kulturami i religiami, Benedykt XVI zapewnił, że Kościół będzie angażował się w dialog, mając na uwadze dobro człowieka oraz społeczeństwa, w którym on żyje⁸.

Z apelem o konieczność prowadzenia dialogu międzyreligijnego Benedykt XVI zwrócił się do przedstawicieli wspólnot kościelnych i wyznawców innych religii przybyłych 24 IV 2005 roku do Watykanu z okazji inauguracji swojego pontyfikatu. Wyraził wówczas wolę dalszego prowadzenia soborowego dzieła ekumenicznego oraz dzieła dialogu z wiernymi innych religii. Celem ekumenizmu i dialogu międzyreligijnego – podkreślił – miała być ogólnoludzka jedność, pokój i nade wszystko dążenie do prawdy. Wypowiedział wówczas do zgromadzonych m.in. następujące słowa: „[...] kieruję do was i do wszystkich wierzących, należących do tradycji religijnych, które reprezentujecie, oraz do tych, którzy szczerym sercem poszukują Prawdy, usilne wezwanie, abyśmy wszyscy razem stali się budowniczymi pokoju, zobowiązując się do wzajemnego zrozumienia i miłości”⁹.

Zwrócenie przez Benedykta XVI uwagi na konieczność, a wręcz wymóg angażowania się przez Kościół w dialog – zarówno między kulturami, jak i między religiami – nabrało symbolicznej wymowy. Rok, w którym kard. Joseph Ratzinger został wybrany na papieża, zbiegł się z 40. rocznicą ogłoszenia soborowej Deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate* (26 X 1965). Benedykt XVI potwierdził pragnienie kontynuowania wskazań w zakresie dialogu międzyreligijnego w duchu Soboru Watykańskiego II¹⁰. Podkreślił konieczność

⁶ Z. Krzyszowski, *Kultura*, w: E. Sakowicz (red.), *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2006, s. 321–334.

⁷ Benedykt XVI, *Aby głosić całemu światu żywą obecność Chrystusa. Msza św. w Kaplicy Sykstyńskiej na zakończenie konklawe (Rzym, 20 kwietnia 2005)*, „L’Osservatore Romano” 26 (2005), nr 6, s. 6.

⁸ Benedykt XVI, *Aby głosić całemu światu żywą obecność Chrystusa*, s. 6; L. Fic, *Buddyzm w kulturze Zachodu*, Lublin: Polihymnia 2016, s. 186.

⁹ Benedykt XVI, *W duchu wzajemnego zrozumienia, poszanowania i miłości. Spotkanie z przedstawicielami niekatolickich Kościołów i Wspólnot kościelnych oraz innych religii (Rzym, 25 kwietnia 2005)*, „L’Osservatore Romano” 26 (2005), nr 6, s. 13–14; L. Fic, *Buddyzm w kulturze Zachodu*, s. 186n.

¹⁰ L. Fic, *Buddyzm w kulturze Zachodu*, s. 187.

odkrywania – na drodze dialogu – prawdy [wyżej w cytacie zapisanej wielką literą, co miałyby wskazywać na kluczową jej rolę w systemie wartości].

Benedykt XVI za istotny cel dialogu uważał nie tylko szukanie, ale jednocześnie służenie prawdzie. Mówią o tym słowa: „Głównym zadaniem Kościoła jest służba prawdzie, «prawdzie o Bogu, prawdzie o człowieku i jego tajemniczym przeznaczeniu, prawdzie o świecie; prawdzie trudnej, którą odnajdujemy w słowie Bożym» (*Evangelii nuntiandi*, 78)”¹¹.

Papież upatrywał możliwość prowadzenia dialogu międzyreligijnego na płaszczyźnie wartości moralno-etycznych płynących z prawa naturalnego: „Uznanie i poszanowanie prawa naturalnego stanowi [...] wielką podstawę dla dialogu między wyznawcami różnych religii, jak też dialogu z niewierzącymi. Jest to wielka płaszczyzna spotkania i tym samym fundamentalna przesłanka prawdziwego pokoju”¹². Przyjmując w dialogu tę właśnie płaszczyznę, wielokrotnie apelował do przedstawicieli innych religii, aby wobec współczesnych zagrożeń, jakie niesie ze sobą z jednej strony fundamentalizm religijny, a z drugiej – sekularyzacja, wspólnie z Kościołem katolickim opowiedzieli się po stronie ochrony podstawowych praw człowieka, takich jak niezbywalna godność każdej istoty ludzkiej, jej życia, oraz wolność wyrażania przez nią własnej wiary¹³.

Teorię dialogu międzyreligijnego przedstawił Benedykt XVI w przemówieniu na spotkaniu z przedstawicielami różnych religii w Centrum Kultury im. Jana Pawła II, które odbyło się 17 IV 2008 roku w Waszyngtonie w ramach podróży apostolskiej do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (15–21 IV 2008). Już na samym początku tego spotkania, w skierowanych do wyznawców innych religii słowach powitania, wyraził szacunek i uznanie za to, że przedstawiciele różnych religii w tym państwie „współpracują między sobą w wielu dziedzinach życia publicznego”¹⁴. Owocuje to pogłębieniem wzajemnego zrozumienia, szerzeniem dobra wspólnego, a przede wszystkim wzbogacaniem życia publicznego wartościami duchowymi.

Podkreślił, że celem dialogu prowadzonego przez chrześcijan z wyznawcami pozachrześcijańskich tradycji religijnych (a więc również islamu) jest wspólne poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o sens i cel ludzkiej egzystencji. Każdy

¹¹ Benedykt XVI, *Autentyczny dialog powinien być drogą wiary. Do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego (Watykan, 7 czerwca 2008)*, „L'Osservatore Romano” 29 (2008), nr 7–8, s. 19–20; L. Fic, *Buddyzm w kulturze Zachodu*, s. 187.

¹² Benedykt XVI, *Osoba ludzka sercem pokoju. Orędzie Ojca Świętego Benedykta XVI na XL Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2007 r. (Watykan, 8 grudnia 2006)*, „L'Osservatore Romano” 28 (2007), nr 2, s. 4–5; L. Fic, *Buddyzm w kulturze Zachodu*, s. 188.

¹³ L. Fic, *Buddyzm w kulturze Zachodu*, s. 188.

¹⁴ Benedykt XVI, *Brońmy razem życia i wolności religijnej w świecie. Spotkanie z wyznawcami różnych religii, Waszyngton (17 kwietnia 2008)*, „L'Osservatore Romano” 29 (2008), nr 5, s. 52.

człowiek – zaznaczył papież – ma prawo „w wolności dążyć do szczęścia, zgodnie ze swą naturą stworzeń, obdarzonych rozumem i wolną wolą”¹⁵.

Podczas tego spotkania Ojciec Święty zwrócił również uwagę na konieczność ochrony podstawowych praw obywatelskich, a zwłaszcza swobody i wolności religijnej w społeczeństwach demokratycznych. Podkreślił, iż „dzisiaj młodzi chrześcijanie, żydzi, muzułmanie, hinduiści, buddyści oraz dzieci należące do wszystkich religii siedzą obok siebie w salach szkolnych w całym kraju, uczą się razem i uczą się jedni od drugich”¹⁶.

Po powrocie ze Stanów Zjednoczonych na audiencji generalnej w dniu 30 IV 2008 roku w Watykanie przypomniał, że szczególne znaczenie podczas tej podróży apostołskiej miały dla niego spotkania z wyznawcami różnych religii, w tym z żydami, muzułmanami oraz wyznawcami religii Dalekiego Wschodu i Indii¹⁷.

Pragnienie Benedykta XVI prowadzenia dialogu ujawniło się wyraźnie w przemówieniu wygłoszonym 18 VII 2008 roku na spotkaniu międzyreligijnym w Sydney w Australii. Mówił wówczas o „cudzie” życia człowieka, a także o wielkości umysłu i ludzkiego ducha¹⁸. Stwierdził, iż ludzie mają świadomość ich relacji z naturą, światem przyrody. Religia w ogóle „przypomina” człowiekowi jego „ograniczenia i słabość”. Ukierunkowuje go ku innemu światu. Przemijająca rzeczywistość nie jest w stanie zapewnić człowiekowi pokoju, bowiem on sam „jest podobny do tchnienia wiatru”¹⁹.

Benedykt XVI podkreślił, iż dialog służyć ma zgłębianiu tajemnicy radości, ale też i cierpień człowieka. Kościół otwarty jest na poznawanie świadectw wyznawców innych religii o ich duchowych przeżyciach i doświadczeniach. Religie są solidarne w poznawaniu ludzkiej egzystencji przez związanie jej z „zasadą” – racją istniejącą poza nimi. Według chrześcijaństwa pryncypium to wiąże się z Jezusem Chrystusem, będącym zgodnie ze świadectwem Biblii, „Alfą i Omegą” – początkiem i kresem życia, racją jego trwania²⁰.

Nawiązując do duchowych doświadczeń religii niechrześcijańskich, papież wyraził przekonanie, iż we wszystkich religiach ostatecznym celem człowieka nie jest przywiązanie do przemijających i zmiennych rzeczy materialnego świata. Poprzez świadomość „niewystarczalności tego świata” ludzie wiary religijnej mogą wspólnie dawać świadectwo i bronić duchowych wartości w dobie sekularyzacji oraz ukierunkowania na rzeczywistość materialną. Nawiązując zaś do

¹⁵ Benedykt XVI, *Brońmy razem życia*, s. 52.

¹⁶ Benedykt XVI, *Brońmy razem życia*, s. 52.

¹⁷ Benedykt XVI, *Ojczyzna wolności religijnej i wzór „zdrowej laickości”*. *Audiencja generalna poświęcona podróży (Watykan, 30 kwietnia 2008)*, „L'Osservatore Romano” 29 (2008), nr 6, s. 32.

¹⁸ Benedykt XVI, *Łączy nas pragnienie pokoju i poszukiwanie sensu życia. Spotkanie międzyreligijne w sali kapituły St. Mary's Cathedra. 18 lipca [2008]*, „L'Osservatore Romano” 29 (2008), nr 9, s. 19.

¹⁹ Benedykt XVI, *Łączy nas pragnienie pokoju*, s. 19.

²⁰ Benedykt XVI, *Łączy nas pragnienie pokoju*, s. 19.

„uniwersalności ludzkiego doświadczenia”, Benedykt XVI wskazał tym samym, że chrześcijanie i wyznawcy innych religii na tej płaszczyźnie mogą podjąć szczerzy dialog w poszukiwaniu prawdy o ostatecznym przeznaczeniu świata i człowieka.

Nauczanie Benedykta XVI na temat dialogu z religiami niechrześcijańskimi postrzegać należy w optyce podpisanej przezeń (jako kard. J. Ratzingera) 2 VIII 2000 roku deklaracji *Dominus Iesus*. Komentując sygnowany przez siebie dokument, kardynał stwierdził, iż w dyskusjach między chrześcijanami a niechrześcijanami wskazuje się na religie jako jednakowe, równe sobie drogi prowadzące do zbawienia. Opinia ta wiąże się z silnym nurtem relatywizmu, obecnym dziś w kulturze Zachodu, i jest według katolicyzmu błędna²¹.

W wypowiedziach papieża o dialogu międzyreligijnym można dostrzec troskę o zachowanie przez dialogujące strony wierności własnej tożsamości religijnej, zwłaszcza na płaszczyźnie doktrynalnej. Dialog powinien zmierzać do poszukiwania prawdy i świadczenia o niej. Jedynie w ten sposób człowiek jest w stanie rozpoznać i chronić etyczno-moralne wartości, które jej służą. Dialog ma nie tylko promować duchowe wartości w zsekularyzowanych społeczeństwach Zachodu, lecz przede wszystkim stawać się świadectwem dawanym prawdzie o zbawczym planie Boga względem człowieka, dokonany i wypełniony przez Jezusa Chrystusa, jedynego Odkupiciela świata.

Perspektywa dialogu w prawdzie i ze względu na prawdę – według Benedykta XVI – zachęcać ma katolików i wyznawców religii niechrześcijańskich do uczestniczenia w „dialogu teologicznej wymiany” – wzajemnego ubogacania się w wymiarze duchowym. Należy przy tym unikać zarówno postaw skrajnie fundamentalistycznych, roszczących sobie prawo do posiadania wyłączności na prawdę, jak i rozmaitych relatywizujących prądów umysłowych, w których prawda zanika.

Papież podkreślał, że chrześcijanie wraz z przedstawicielami innych religii powinni dawać wspólne świadectwo o potrzebie ochrony praw człowieka, szacunku dla wolności, powinni głosić prymat wartości duchowych, potrzebę etycznego życia, wskazywać na wartość modlitwy i kontemplacji, a także na konieczność dążenia do światowego pokoju, który wprawdzie musi zrodzić się w sercu każdego człowieka²².

W adhortacji *Verbum Domini* Benedykta XVI, ogłoszonej 30 IX 2010 roku, zamieszczony został paragraf *Wartości dialogu międzyreligijnego*. Słowa w nim zawarte wskazują na istotę, cel oraz wyzwania tego dialogu: „Mając świadomość, że Bóg Ojciec, Syn i Duch Święty nawiązują dialog z ludzkością, Kościół uważa, że do głoszenia Słowa w sposób zasadniczy należą spotkanie i dialog ze wszystkimi

²¹ J. Ratzinger, *Deklaracja Dominus Iesus. Kontekst i znaczenie dokumentu*, „L'Osservatore Romano” 21 (2000) nr 9, s. 51–53; zob. tekst dokumentu: *Deklaracja Dominus Iesus. O jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła*, Poznań: Wydawnictwo Pallottinum 2000; E. Sakowicz, *Kontynuacja czy innowacja? Papież Benedykt XVI wobec dialogu międzyreligijnego*, w: R. Bartnicki, W. Kawecki (red.), *Chrześcijaństwo a kultura*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2006, s. 214.

²² L. Fic, *Buddyzm w kulturze Zachodu*, s. 212n.

ludźmi dobrej woli, i dąży dziś do dialogu z osobami należącymi do różnych tradycji religijnych, unikając form synkretyzmu i relatywizmu, kierując się wskazaniem deklaracji Soboru Watykańskiego II *Nostra aetate*, rozwiniętymi przez Magisterium kolejnych papieży. Szybki proces globalizacji powoduje, że żyjemy w bliższym kontakcie z osobami różnych kultur i religii. Jest to opatrznościowa okazja do tego, by pokazać, że autentyczny zmysł religijny może umacniać wśród ludzi relacje powszechnego braterstwa” (nr 117).

2. DOBRO CZŁOWIEKA I SPOŁECZEŃSTWA

Papież Benedykt XVI – wzorem swojego poprzednika – prowadził Kościół drogami dialogu międzyreligijnego, w tym dialogu z islamem. Jako następca Jana Pawła II przejął również dziedzictwo jego słów i deklaracji wobec muzułmanów. W pierwszym roku pontyfikatu Benedykt XVI wyznaczył pryncypia swojego zaangażowania w relacje z muzułmanami i nauczania o islamie.

20 IV 2005 roku, w czasie celebracji Mszy Świętej „zamykającej” konklawe, nowy Najwyższy Pasterz Kościoła katolickiego skierował słowa również do wyznawców innych religii, a także do tych, którzy szukają odpowiedzi na pytania o sens życia ludzkiego. Zapewniał, iż Kościół podtrzymuje wolę prowadzenia z nimi dialogu szczerego oraz otwartego w celu odkrycia „prawdziwego dobra człowieka i społeczeństwa”²³.

Otwartość na wiernych innych religii motywowana była z troską papieża o pokój w jego różnych wymiarach i odniesieniach. Początkiem, źródłem pokoju jest sam Bóg – Pan porozumienia, pojednania, zgody i w ogóle międzyludzkiej harmonii. 24 IV 2005 roku w czasie inauguracji pontyfikatu Benedykt XVI wyraził wdzięczność muzułmanom za ich obecność na tejże uroczystości. Z satysfakcją podkreślił zaangażowanie katolików w prowadzenie dialogu z muzułmanami, który to dialog służy promocji oraz zaprowadzaniu pokoju na świecie²⁴.

20 VIII 2005 roku (podczas Świątowych Dni Młodości) Benedykt XVI odbył spotkanie w Kolonii z delegatami muzułmańskich społeczności Niemiec. Wówczas w Niemczech mieszkało ok. trzech milionów muzułmanów, przede wszystkim Turków, ale też Kurdów czy w ogóle wiernych z różnych stron tzw. „świata islamu”. Liczni muzułmanie żyjący w Niemczech, bez względu na ich pochodzenie,

²³ Benedykt XVI, *Aby głosić całemu światu żywą obecność Chrystusa*, s. 6; E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, „Studia Loviciensia” 15 (2013), s. 111.

²⁴ E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 111n; zob. Benedykt XVI, Jan Paweł II, V. Messori, E. Sakowicz, *Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog*, Kraków: Wydawnictwo M 2006.

utożsamiali się już wtedy z narodem niemieckim. Twierdzili nawet, iż nie tylko czują się, ale są Niemcami.

Muzułmanie żyją w Niemczech od czasów po zakończeniu II wojny światowej. Przybywali tu na zaproszenie kolejnych rządów, by odbudowywać gospodarkę Niemiec po przegranej przez to państwo wojnie. Miejsca swojego zamieszkania w tym państwie określali jako „nasze nowe ojczyzny”.

Benedykt XVI skierował w adresie powitalnym do muzułmanów słowa: „Drodzy Przyjaciele Muzułmanie!”²⁵. Nie był to wyraz kurtuazji, lecz znak głębokiego szacunku wobec muzułmanów i jednocześnie znak wolności od jakiegokolwiek uprzedzenia. Zresztą formuła ta pojawiała się na początku innych papieskich przemówień.

Najwyższy Pasterz Kościoła zachęcał, by chrześcijanie i muzułmanie wspólnie podjęli rozliczne wyzwania współczesnych czasów. Nie można ulegać apatii ani beczynności – apelował. Wiernym tych religii obca powinna być stronnictwość. Mają wystrzegać się oni postaw sekciarskich, gdzie liczą się tylko swoi, a wszyscy inni to obcy. Winni wyzwać się z lęku i nie ulegać pesymizmowi. Antidotum na te negatywne tendencje ma być optymizm, który należy właściwie motywować oraz nadzieja otwierająca perspektywę przyszłości wolnej od uprzedzeń.

Chrześcijanie i muzułmanie nie dokonują chwilowego wyboru dialogu międzyreligijnego i międzykulturowego. Opowiedzenie się za dialogiem winno mieć charakter stały, bowiem dialog to egzystencjalna konieczność. Nie jest on obojętny dla tego, co ma nastąpić w przyszłości. Od niego – jak zaznaczył Benedykt XVI – „w znacznej mierze zależy nasza przyszłość”²⁶.

Zadaniem wyznawców dwóch monoteistycznych – Abrahamowych religii jest powstrzymanie fanatyzmu, którego fala niesie wielkie zagrożenie oraz spustoszenie wśród społeczeństw. Mają oni unikać błędów przeszłości, by służyć podstawowym wartościom moralnym. W ten sposób będą promować nadzieję i ją umacniać dla dobra całej ludzkości²⁷.

Benedykt XVI – powtórzmy – zwracał się do muzułmanów słowami życzliwości, w które wpisana była ich afirmacja: „Drodzy Przyjaciele Muzułmanie!”²⁸. Nauczanie tego papieża, jego słowa o islamie oraz skierowane do muzułmanów (również te „uznawane” za kontrowersyjne) powinny być odczytywane w świetle powitalnego adresu wypowiedzianego na spotkaniu z nimi 20 VIII 2005 roku.

Muzułmanie byli „Drogimi przyjaciółmi” oraz „Czcigodnymi i drogimi przyjaciółmi”²⁹ papieża³⁰. Słowa te na pewno wzbudziły wówczas sprzeciw w kręgu

²⁵ Benedykt XVI, *Wzajemny szacunek, solidarność i pokój. Spotkanie z przedstawicielami wspólnot muzułmańskich. 20 sierpnia [2005 r.]*, „L'Osservatore Romano” 26 (2005), nr 10, s. 22.

²⁶ Benedykt XVI, *Wzajemny szacunek, solidarność i pokój*, s. 24.

²⁷ E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 112.

²⁸ Benedykt XVI, *Wzajemny szacunek, solidarność i pokój*, s. 23.

²⁹ Benedykt XVI, *Wzajemny szacunek, solidarność i pokój*, s. 22, 24.

³⁰ E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 112n.

katolików postrzegających islam przez pryzmat fundamentalizmu³¹ czy terroryzmu. Jako człowiek głębokiego realizmu wiedział, iż petryfikowanie, utrwalanie stereotypu, według którego islam ma być religią terrorystów³², stanowi niesprawiedliwość. Nie można jednakże, odwołując się do myśli tego papieża, nie odnieść się krytycznie do politycznie zaangażowanego fundamentalizmu i nade wszystko do ekstremizmu islamskiego, który stanowił wówczas i wciąż stanowi wielkie zagrożenie dla świata, również islamskiego.

Najwyższy Pasterz Kościoła potępiał każdą bez wyjątku argumentację przemocy odwołującą się do religii. W takich sytuacjach religia staje się narzędziem manipulacji. Terroryzm stanowi zaprzeczenie religii, „oznacza przewrotny i okrutny wybór, deptanie nienaruszalnego prawa do życia i podważanie podstaw wszelkiego uporządkowanego współżycia społecznego”³³.

Przemówienie do muzułmanów wygłoszone przez Benedykta XVI 20 VIII 2005 roku można streścić poprzez przywołanie imperatywów (będących śródtytułami tego dokumentu): „powstrzymać falę fanatyzmu”; „służyć podstawowym wartościom moralnym”; „unikać błędów przeszłości”; „umacniać nadzieję”³⁴.

3. WIARA, ROZUM, PRAWDA

9–14 IX 2006 roku miała miejsce pielgrzymka Benedykta XVI do rodzinnej Bawarii w Niemczech. 12 IX 2006 roku w czasie spotkania ze światem nauki w uniwersytecie w Ratyźbonie papież wygłosił przemówienie, którego istotę streszcza jego tytuł: *Wiara, rozum i uniwersytet. Wspomnienia i refleksje*. W przemówieniu tym zacytował, pochodzący z końca XIV w., fragment rozmowy cesarza bizantyjskiego Manuela II Paleologa z uczonym Persem „na temat chrześcijaństwa, islamu i prawdy obu religii”³⁵.

Przytoczona przez papieża wypowiedź cesarza o islamie i Mahomecie: „Pokaż mi [...] co nowego przyniósł Mahomet, a znajdziesz tam tylko rzeczy złe i nieludzkie, takie jak jego nakaz szerzenia mieczem wiary, którą głosił”³⁶, rozpowszechniona

³¹ E. Sakowicz, *Fundamentalizm muzułmański*, w: *Encyklopedia „białych plam”*, t. 19, Suplement, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2005, s. 99–102.

³² E. Sakowicz, *Czy islam jest religią terrorystów?*, Kraków: Wydawnictwo Homo Dei 2002.

³³ Benedykt XVI, *Wzajemny szacunek, solidarność i pokój*, s. 23; E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 113.

³⁴ Benedykt XVI, *Wzajemny szacunek, solidarność i pokój*, s. 23; E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 113.

³⁵ Benedykt XVI, *Wiara, rozum i uniwersytet – wspomnienia i refleksje. Wykład na uniwersytecie. 12 września [2006 r.] – Ratyźbona*, „L'Osservatore Romano” 27 (2006), nr 11, s. 26.

³⁶ Benedykt XVI, *Wiara, rozum i uniwersytet*, s. 26.

została przez światowe media. Spowodowała ona radykalny sprzeciw ze strony muzułmanów oraz ich oburzenie. Słowa „wyjęte” z wykładu Benedykta XVI – komentowano – miały uderzyć w liczne środowiska muzułmańskie w różnych państwach, nie tylko w tzw. „świecie islamu”. Przeciwnicy relacji Kościoła z islamem upatrywali w papieskim wystąpieniu deklarację zerwania przez Benedykta XVI dialogu z islamem jako w gruncie rzeczy niepotrzebnego „przedsięwzięcia”.

Benedykt XVI w dobrej woli wskazał jednakże, że religia nie może usprawiedliwiać przemocy. Przypomniął, że Mahomet był przeciwny przymusowemu nawracaniu. W opublikowanym po wizycie tekście wykładu na uniwersytecie w Ratyzbonie, w jednym z jego przypisów tak odniósł się do podanego przez siebie kontrowersyjnego cytatu: „[...] zdanie to nie wyraża mej osobistej oceny Koranu, który darzę szacunkiem należnym świętej księdze wielkiej religii. Cytując tekst cesarza Manuela II zamierzałem jedynie uwydatnić istotny związek między wiarą a rozumem. W tym zgadzam się z Manuelem II, ale nie podpisuję się pod jego polemiką”³⁷.

Wystąpienie Benedykta XVI na raty zbońskim uniwersytecie wywołały w różnych kręgach ożywioną dyskusję na temat postrzegania islamu przez chrześcijan. Papież wyjaśniał, że nie było jego zamiarem obrażanie muzułmanów. Zresztą i bez tegoż „usprawiedliwienia” było to oczywiste, przynajmniej dla katolików. Faktem jest natomiast, iż kolejne słowa i świadectwa działania tego papieża w kontekście spotkań z islamem postrzegane były przez niektóre kręgi muzułmanów przez pryzmat wypowiedzi w Ratyzbonie. Słowa papieża wszakże mogły stanowić rodzaj zachęty do szukania prawdy, jej poznawania i zgłębiania przez obie strony dialogu – chrześcijańską i muzułmańską. Wobec powyższego ważne w dialogu są racje intelektualne, oprócz emocjonalnego „porozumienia” między chrześcijanami a muzułmanami³⁸.

Należy koniecznie zauważyć – w kontekście raty zbońskiej wypowiedzi Benedykta XVI – list skierowany w listopadzie 2006 roku do papieża przez 38 uczonych muzułmańskich³⁹. W dokumencie tym – jak podkreślała Agata Skowron-Nalborczyk w artykule *Kontynuacja czy zerwanie? Benedykt XVI wobec islamu* – uczeni ci mieli wskazać na „błędy merytoryczne” w papieskim wystąpieniu. Przytoczony przez Benedykta XVI fragment sury 2, wiersz 256 („Nie ma przymusu w religii”) – stwierdzili sygnatariusze listu – dotyczy czasu oraz okoliczności, kiedy Mahomet był przywódcą politycznym społeczności zamieszkującej w Medynie. Nie pochodzi natomiast tenże fragment sury z okresu, kiedy zaczynał swoją prorocką

³⁷ Benedykt XVI, *Wiara, rozum i uniwersytet*, s. 27, przyp. 3.

³⁸ E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 115n.

³⁹ A. Skowron-Nalborczyk, *Kontynuacja czy zerwanie? Benedykt XVI wobec islamu*, „Więź” 53 (2010), nr 4, s. 70n. Źródłem informacji w tym punkcie artykułu, w którym odwołujemy się do wskazanej autorki, jest tekst opublikowany w Internecie: <https://wiesz.pl/2010/01/01/15201-kontynuacja-czy-zerwaniebenedykt-xvi-wobec-islam> [dostęp: 16 II 2023]; E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 116.

działalność. Uczeni muzułmańscy stwierdzili, iż fikcją literacką jest ukazana przez Benedykta XVI rozmowa cesarza Manuela II Paleologa z Persem⁴⁰.

Cała sytuacja wskazuje, jak ważny jest rozsądny, zrównoważony dialog chrześcijan i muzułmanów, którego przedmiotem są wszakże trudne tematy nie tylko doktrynalne, ale również historyczne oraz społeczne dotyczące obu religii.

4. PRYZNAĆ BOGU WSZECHMOGĄCEMU NALEŻNE MU MIEJSCE

Benedykt XVI od 28 XI do 2 XII 2006 roku odbywał podróż apostolską do Turcji. Na spotkaniu w Ankarze z ówczesnym przewodniczącym Urzędu do spraw Religii rządu tego państwa zwrócił uwagę na wspólne powołanie chrześcijan i muzułmanów do działania. Działania te miały służyć pomocą w otworzeniu się społeczeństw na transcendencję, by uznały one Boga Wszechmogącego za centrum życia. Dialog międzyreligijny prowadzony przez chrześcijan i muzułmanów powinien mobilizować obie strony do przemierzania razem wspólnej drogi. Dialog ten ma być motywowany troską o przyznanie „nałego miejsca” Wszechmogącemu Bogu. Winien opierać się na prawdzie. Należy przy tym już teraz dostrzec i afirmować to wszystko, co chrześcijanom i muzułmanom jest wspólne⁴¹.

Najwyższy Pasterz Kościoła katolickiego zwrócił uwagę na godność osobową chrześcijan i muzułmanów, którzy są potomkami Abrahama. Wierzą oni w jednego Boga. Papież, jako orędownik ludzi prześladowanych oraz nękanych przez systemy polityczne i społeczne, domagał się respektowania wolności religijnej, przynależnej każdej istocie ludzkiej. Na straży tej wolności – stwierdził – winny stać państwa poprzez gwarancje konstytucji⁴².

Ojciec Święty 30 XI 2006 roku przekroczył w Istambule próg dawnej świątyni chrześcijańskiej – Hagia Sophia, ufundowanej w VI wieku przez cesarza bizantyńskiego Justyniana I Wielkiego. Z chwilą zdobycia przez Turków Konstantynopola (1453) świątynia Mądrości Bożej przekształcona została w meczet. (W 1934 roku zamieniona została na muzeum. Od 2020 roku ponownie jest meczetem.) To szczególne dla chrześcijaństwa miejsce, w którym odbywały się sobory Kościoła powszechnego, a także koronowano cesarzy bizantyjskich, nawiedzili wcześniej poprzednicy Benedykta XVI na Stolicy Piotrowej – w 1967 roku Paweł VI, a w 1979 – Jan Paweł II. Benedykt XVI przekroczył następnie próg

⁴⁰ A. Skowron-Nalborczyk, *Kontynuacja czy zerwanie?*; E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 116.

⁴¹ Benedykt XVI, *Jesteśmy powołani do prawdziwego dialogu. Spotkanie z przewodniczącym Urzędu ds. Religii. 28 listopada [2006 r.] – Ankara*, „L'Osservatore Romano” 28 (2007), nr 2, s. 18; E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 117.

⁴² E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 117.

Błękitnego Meczetu. Była to pierwsza w ogóle wizyta tego papieża w meczecie. Prosił Boga miłosiernego, by Jego wierni dostrzegali, tj. mieli świadomość, iż są Bożymi stworzeniami⁴³.

Obecność Biskupa Rzymu w meczecie niewątpliwie stanowiła próbę naprawienia relacji papieża z muzułmanami, które w pewnym sensie zostały zachwiane po wskazanym wyżej papieskim przemówieniu akademickim w Ratyźbonie⁴⁴. Zapewne podróż apostolska Benedykta XVI do Turcji była dlań wartościowym przeżyciem, nadto cennym duchowym doświadczeniem⁴⁵.

„Żegnając się z Turcją – podkreśliła A. Skowron-Nalborczyk – papież poprosił zgromadzonych o modlitwę, aby Turcja stała się mostem przyjaźni i współpracy między Wschodem a Zachodem. Podziękował narodowi tureckiemu za serdeczność i życzliwość, okazaną mu w czasie pobytu w Turcji, dzięki której czuł się zrozumiany i kochany. Najwyraźniej papież trafił ze swoim przesłaniem do muzułmanów, ponieważ mufti Stambułu powiedział potem: «Swoimi gestami podczas wizyty w Błękitnym Meczecie Benedykt XVI przewyciężył nieporozumienia związane z wykładem w Ratyźbonie». Podkreślił także, że, jego zdaniem, te gesty są bardziej znaczące niż słowne przeprosiny⁴⁶.

Z pewnością pobyt Benedykta XVI w Turcji utwierdził Kościół powszechny w wierze, iż chrześcijaństwo i islam to „dzieci” jednego Boga, któremu należna jest cześć, chwała, wdzięczność, czyli „należne Mu miejsce”⁴⁷.

5. WIARA W JEDNEGO BOGA I ODPOWIEDZIALNOŚĆ ZA POKÓJ

Myślą przewodnią pielgrzymki Benedykta XVI do Ziemi Świętej, podjętej w dniach 8–15 V 2009 roku, stanowiły słowa: „[...] przybywam, by modlić się w świętych miejscach, modlić się przede wszystkim o pokój – pokój tu, w Ziemi Świętej, i na całym świecie”⁴⁸. Wypowiedziane zostały one 11 V 2009 roku wo-

⁴³ C. Drażek, *Na drodze jedności i pokoju [Kronika podróży Benedykta XVI do Turcji]*, „L'Osservatore Romano” 28 (2007), nr 2, s. 15; E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 117n.

⁴⁴ E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 118.

⁴⁵ Benedykt XVI, *Bóg puka do drzwi naszych serc. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”. 3 grudnia [2006 r.]*, „L'Osservatore Romano” 28 (2007), nr 2, s. 33.

⁴⁶ A. Skowron-Nalborczyk, *Kontynuacja czy zerwanie?*; E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 118n.

⁴⁷ E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 119.

⁴⁸ Benedykt XVI, *Przybywam, by modlić się o pokój w Ziemi Świętej. Powitanie na lotnisku Ben Guriona 11 maja [2009 r.] – Tel. Awiw.*, „L'Osservatore Romano” 30 (2009), nr 7–8, s. 21; E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 120.

bec prezydenta oraz premiera Izraela – w czasie ceremonii powitalnej na lotnisku w Tel Awiwie.

Wcześniej, 8 V 2009 roku, witający Benedykta XVI król Jordanii Abd Allah II powiedział: „Chrześcijan i muzułmanów łączy więcej niż szeroko rozumiany humanizm. Łączy nas wiara w jednego Boga, z której płynie też odpowiedzialność za życie w pokoju”⁴⁹.

Papież dostrzegł wartościowe inicjatywy służące dialogowi, które są podejmowane przez Jordańczyków i które „przyniosły wiele dobrego i przyczyniły się do zbliżenia kultur Zachodu i świata islamu, wbrew przewidywaniom tych, którzy uważają, że przemoc i konflikt są nieuniknione”⁵⁰. Zaangażowanie na rzecz dialogu z jednej strony umacnia relacje między chrześcijanami i muzułmanami, z drugiej zaś pomaga rozwijać i wzrastać im w miłości do Boga oraz do innych ludzi⁵¹.

9 V 2009 roku Benedykt XV był w meczecie im. Króla Husajna Bin Talala w Ammanie. Przed wejściem do tego sakralnego miejsca mówił m.in. o religii w ogóle i jej przeciwnikach. Ich zamiarem jest zmuszenie religii do milczenia. Właśnie wtedy konieczne jest wspólne dawanie świadectwa o wierze w Boga. Wspólna historia, chociaż dramatyczna, dziś zobowiązuje jednych i drugich do życia według praw Boga Wszechmogącego. Mają oni być zarówno miłośnikami, jak i współczującymi⁵².

Biskup Rzymu spotkał się w dniu 12 V 2009 roku w Jerozolimie z wiernymi islamu, w tym z Wielkim Muftim Jerozolimy. Spotkanie to odbyło się na Wzgórzu Świątynnym przed meczetem Omara, określanym też jako Kopuła Skały. Według tradycji islamu w tym właśnie miejscu Mahomet miał doświadczenie mistyczne, w czasie którego wstąpił do nieba. Muzułmanie wierzą, iż powróci na ziemię, by proklamować islam jako religię poddanych woli Allaha.

Chrześcijanie i muzułmanie powinni „być razem” (w duchu solidarności), aby bronić prawa naturalnego. Ważna jest wspólna apologia i promocja wartości moralnych. Skoro – jak twierdzi islam – „cały świat to meczet”, a chrześcijaństwo podkreśla, że każdy bez wyjątku człowiek jest „świątynią Boga”, to trzeba otoczyć troską danego – każdego człowieka oraz dbać o świat. Należy żywić respekt dla życia człowieka od jego poczęcia do naturalnej śmierci. W takich okolicznościach zacznie się rodzić pokój. Jego ostatecznym źródłem jest Bóg⁵³.

Papież, stojąc przed meczetem Omara, skierował do muzułmanów słowa wskazujące na wiarę i wielbienie Jedyne Boga przez ludzi jako punkt wyjścia oraz cel, którym jest jedność całej rodziny ludzkiej. Wierność Bogu pozwala

⁴⁹ Cyt. za E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 120n.

⁵⁰ Benedykt XVI, *Przybywam do Jordanii, aby uczcić święte miejsca biblijne. Ceremonia powitalna na lotnisku. 8 maja [2009] – Amman*, „L'Osservatore Romano” 30 (2009), nr 6, s. 7.

⁵¹ Benedykt XVI, *Przybywam do Jordanii*, s. 7.

⁵² Benedykt XVI, *Religia otwiera nowe horyzonty. Spotkanie przed meczetem im. Króla Husajna Bin Talala, 9 maja [2009 r.] – Amman*, „L'Osservatore Romano” 30 (2009), nr 7–8, s. 13.

⁵³ Benedykt XVI, *Religia otwiera nowe horyzonty*, s. 12n.

zauważyć powiązanie między chrześcijanami i muzułmanami. Wszyscy ludzie powinni okazać wdzięczność Bogu jako jedynemu źródłu zaistnienia i racji życia. Chrześcijanie, mając w sobie niezatarty obraz Boga Trójjedynego, powołani są do leczenia podziałów oraz umacniania solidarności⁵⁴. Benedykt XVI zapewnił nadto zebranych o niewzruszonej, mocnej wierze Kościoła w powszechność obietnicy danej przez Boga Abrahamowi. Obietnica ta dotyczy przez wieki każdego mężczyzny i kobiety, bez względu na ich pochodzenie, rolę bądź funkcję społeczną, którą wypełnia⁵⁵.

Benedykt XVI motywował nade wszystko cały Kościół do czynnego zaangażowania się w dzieło dialogu z islamem. Imperatywem do jego prowadzenia mogą stać się słowa z ogłoszonej 19 XI 2011 roku adhortacji *Africae Munus*: „Zachęcam Kościół, aby we wszystkich sytuacjach «spoglądał z szacunkiem również na muzułmanów, czcicieli jedyne Boga, żyjącego i samoistnego, miłosiernego i wszechmocnego Stworzyciela nieba i ziemi, Temu, który przemówił do ludzi». Jeśli my wszyscy, wierzący w Boga, pragniemy służyć pojednaniu, sprawiedliwości i pokojowi, winniśmy działać razem, aby usuwać wszelkie formy dyskryminacji, nietolerancji i fundamentalizmu wyznaniowego. W swym dziele społecznym Kościół nie czyni rozróżnień religijnych. Pomaga potrzebującemu, niezależnie od tego, czy jest to chrześcijanin, muzułmanin czy animista. W ten sposób świadczy wobec wyznawców innych religii o miłości Boga, Stwórcy wszystkich, i zachęca ich do postawy pełnej szacunku i do wzajemności w poważaniu. Zachęcam cały Kościół do poszukiwania, na drodze cierpliwego dialogu z muzułmanami, prawnego i praktycznego uznania wolności religijnej, takiej, jaką w Afryce cieszy się każdy obywatel, nie tylko prawa do swobodnego wyboru swej religii i sprawowania kultu, ale również prawa do wolności sumienia. Wolność religijna jest drogą do pokoju” (nr 97).

6. SPOTKANIA I PRZEMÓWIENIA

Konstatacje Benedykta XVI na temat islamu niosą znamienne przesłanie. Wskazują na wieloaspektowość relacji między Kościołem a muzułmanami i islamem. Poniżej podajemy ułożoną tematycznie agendę najważniejszych wypowiedzi Benedykta XVI o islamie⁵⁶. Wskazujemy na wybrane przemówienia, w tym skierowane

⁵⁴ Benedykt XVI, *Muzułmanie i chrześcijanie w dialogu. Spotkanie z muzułmanami przed meczetem Omara. 12 maja [2009 r.] – Jerozolima*, „L'Osservatore Romano” 30 (2009), nr 7–8, s. 27.

⁵⁵ Benedykt XVI, *Muzułmanie i chrześcijanie w dialogu*, s. 28; E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 122.

⁵⁶ Zob. V. Aucante, *Benoît XVI et L'Islam*, Paris: Parole et Silence 2008. Dzieło niniejsze składa się z dwóch części: I. *Introduction* (s. 9–81) i II. *Documents* (s. 164). Zawiera nadto obszerny punkt: *Notes* (s. 165–195).

do: wspólnot muzułmańskich; przedstawicieli różnych religii (w tym muzułmanów); instytucji oraz osób zaangażowanych w dialog międzyreligijny; ambasadorów różnych państw, akredytowanych przy Stolicy Apostolskiej; biskupów; dyplomatów i urzędników państwowych; środowiska akademickiego. Wypunktowujemy dokumenty „w sprawie” Libanu. Wynotowujemy nadto dokumenty papieskie, w których znalazły się odniesienia do islamu⁵⁷.

Benedykt XVI wygłosił przemówienia do przedstawicieli wspólnot muzułmańskich: 19 VIII 2005 (Kolonia, Niemcy); 25 IX 2006 (Castel Gandolfo, Włochy); 23 IX 2011 (Berlin, Niemcy); 19 III 2009 (Yaoundé, Kamerun). Na spotkaniu w 2006 roku w Castel Gandolfo obecni byli – oprócz włoskich muzułmanów – także ambasadorowie 21 krajów islamskich akredytowani przy Stolicy Apostolskiej.

Papież skierował swoje słowo do przedstawicieli różnych religii (w tym islamu) żyjących w danych państwach: 17 IV 2008 (Waszyngton, Stany Zjednoczone); 18 VII 2008 (Sydney, Australia); 17 IX 2010 (Londyn, Wielka Brytania).

Ogłosił orędzie oraz przemawiał do środowisk zaangażowanych w dzieło dialogu międzyreligijnego: 4 XI 2005 (Watykan) – do kardynała Waltera Kaspera z okazji II Międzynarodowej Konferencji Poświęconej Pokojowi i Tolerancji w Istambule w Turcji; 6 XI 2008 (Watykan) – do uczestników seminarium zorganizowanego przez Forum Katolicko-Muzułmańskie; 11 V 2009 (Jerozolima, Izrael) – na spotkaniu z organizacjami zaangażowanymi w prowadzenie dialogu międzyreligijnego.

Kolejną grupą adresatów wypowiedzi Benedykta XVI wygłoszonych w Watykanie byli nowi ambasadorowie różnych państw, akredytowani przy Stolicy Apostolskiej: 16 VI 2005 (m.in. Ruandy, Zimbabwe, Gwinei); 1 XII 2005 (m.in. Tanzanii, Republiki Południowej Afryki, Algierii, Erytrei, Togo); 20 II 2006 (Maroka); 18 V 2006 (m.in.: Czadu, Republiki Zielonego Przylądka, Indii); 22 XII 2006 (Turcji); 1 VI 2007 (Sudanu); 12 XI 2007 (Indonezji); 13 XII 2007 (Kuwejtu); 29 V 2008 (Nigerii); 18 IX 2008 (Bośni i Hercegowiny); 18 IX 2008 (Kenii); 6 XI 2008 (Egiptu); 7 I 2010 (Turcji); 9 VI 2011 (Syrii). W tej grupie wskazać też należy: 29 X 2009 (przemówienie skierowane do ambasadora Iranu przy Stolicy Apostolskiej), a także przemówienia do pierwszych ambasadorów: 16 VI 2005 (Azerbejdżanu); 20 V 2010 (Zjednoczonych Emiratów Arabskich).

Z Benedyktem XVI spotykali się biskupi przybyli do Watykanu bądź do Castel Gandolfo z wizytą *ad limina* z państw zdominowanych przez islam oraz tych,

⁵⁷ Kalendarium zostało opracowane na podstawie informacji podawanych w rubryce *Teaching and Discourses of the Holy Father* w piśmie „Pro Dialogo” (2005, nr 2 – 2011, nr 2) wydawanym przez Papieską Radę do spraw Dialogu Międzyreligijnego. We wrześniu 2013 roku ukazał się drukiem – z dwuletnim opóźnieniem – numer „Pro Dialogo” (2011, nr 3), w którym nie podano wystąpień Benedykta XVI z zakresu dialogu interreligijnego. Kalendarium od jesieni 2011 roku do ustąpienia Benedykta XVI ze Stolicy Piotrowej ustalone zostało na podstawie informacji z „L’Osservatore Romano” [wyd. polskie]; Zob. wcześniej opublikowaną listę spotkań i przemówień, ułożonych chronologicznie, a nie jak w niniejszym opracowaniu tematycznie: E. Sakowicz, *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, s. 109–111.

w których religia ta zaznacza swoją obecność: 20 II 2006 (Senegal, Mauretania, Republika Zielonego Przylądka, Gwinea Bissau); 18 V 2007 (Mali); 20 IX 2007 (Benin); 19 XI 2007 (Kenia); 18 I 2008 (członkowie Konferencji Biskupów Kościoła Katolickiego Obrządku Łacińskiego Regionu Arabskiego); 12 VI 2008 (Bangladesz); 19 VI 2008 (Pakistan); 14 II 2009 (Nigeria). Na uwagę zasługuje też „słowo” wygłoszone 14 IX 2008 roku w Lourdes we Francji, skierowane do biskupów tego państwa, w którym licznie są obecni wyznawcy islamu.

Benedykt XVI przemawiał nadto 28 XI 2006 do dyplomatów (Ankara, Turcja) i 10 I 2011 do korpusu dyplomatycznego akredytowanego przy Stolicy Apostolskiej (Watykan). Wskazać też należy na przemówienia: 19 XI 2011 (Cotonou, Benin, Afryka) na spotkaniu m.in. z wyznawcami religii Beninu); 28 XI 2006 (Ankara, Turcja) do pracowników departamentu rządu Turcji odpowiedzialnego za sprawy religijne.

Wydarzeniem bez precedensu był – przybliżony wyżej – wykład akademicki wygłoszony do środowiska uniwersyteckiego: 12 X 2006 (Ratyżbna, Niemcy).

W ostatnim roku pontyfikatu Benedykt XVI wypowiadał się kilkakrotnie „w sprawie” Libanu: 9 IX 2012 (Castel Gandolfo); 14 IX 2012 (podczas lotu do Libanu); 15 IX 2012 (Baabd, Liban); 15 IX 2012 (Bkerké, Liban); 16 IX 2012 (Bejrut, Liban).

Odnotować w końcu należy dokumenty o dużej randze (już wyżej podane): adhortację *Verbum Domini*⁵⁸ oraz adhortację *Africae Munus*⁵⁹.

Oprócz wypunktowanych wyżej spotkań i przemówień, których tematem był islam i muzułmanie, na szczególną uwagę zasługują te przywołane i analizowane w niniejszym opracowaniu, a zestawione w bibliografii.

Resumé „Dialogu między chrześcijanami i muzułmanami” (to tytuł jednego z paragrafów wskazanego niżej dokumentu), który wyrażał się we wszystkich spotkaniach i przemówieniach Benedykta XVI, są słowa wyjęte z adhortacji *Verbum Domini*: „Pośród różnych religii Kościoł spogląda z szacunkiem na muzułmanów. Odwołują się oni do Abrahama i oddają cześć Bogu zwłaszcza przez modlitwę, jałmużnę i post. Stwierdzamy, że w tradycji islamu występuje wiele postaci, symboli i tematów biblijnych. Kontynuując doniosłe dzieło Czcigodnego Jana Pawła II, bardzo pragnę, aby rozwijane od wielu lat, oparte na zaufaniu relacje między chrześcijanami i muzułmanami trwały i «rozwickiwały się w duchu szczerego i pełnego szacunku dialogu»” (nr 118).

⁵⁸ Benedykt XVI, Posynodalna adhortacja apostolska *Verbum Domini* do biskupów i duchowieństwa, do osób konsekrowanych i wiernych świeckich o Słowie Bożym, w życiu i misji Kościoła, https://www.vatican.va/content/dam/benedict-xvi/pdf/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20100930_verbum-domini_pl.pdf [dostęp: 16 II 2023].

⁵⁹ Benedykta XVI, Posynodalna adhortacja apostolska *Africae Munus* do biskupów, duchowieństwa, osób konsekrowanych i wiernych świeckich o Kościele w Afryce w służbie pojednania, sprawiedliwości i pokoju, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20111119_africae-munus.html [dostęp: 16 II 2023].

Tak rozumiany dialog służyć będzie obu stronom w nim uczestniczącym w pogłębianiu szacunku dla życia jako podstawowej wartości, umacnianiu niezbywalnych praw mężczyzny i kobiety oraz ich równej godności. „Uwzględniając rozróżnienie porządku społeczno-politycznego i porządku religijnego, religie [chrześcijaństwo i islam – E.S.] powinny wnosić swój wkład w dobro wspólne”. Ważne nade wszystko jest „wzajemne poznanie chrześcijan i muzułmanów, by krzewić wartości potrzebne społeczeństwu do pokojowego i pozytywnego współżycia” (nr 118).

TEORIA I PRAGMATYKA DIALOGU Z ISLAMEM WEDŁUG PAPIEŻA BENEDYKTA XVI

Abstrakt

Benedykt XVI, jako Najwyższy Pasterz Kościoła i głowa Państwa Watykańskiego (Watykanu), utrzymywał kontakty z przedstawicielami władz państw muzułmańskich lub zdominowanych przez kulturę islamu. Troszczył się o dobre relacje katolików z wyznawcami innych religii, w tym islamu. Świadczył o istotnych wartościach chrześcijaństwa i islamu – sprawiedliwości i pokoju. W artykule wskazaliśmy na istotę, cel oraz wyzwania dialogu międzyreligijnego, przede wszystkim dialogu z islamem. Osobom i środowiskom zaangażowanym w jego prowadzenie powinna przyświecać idea poszukiwania prawdziwego dobra człowieka i społeczeństwa. Ważne przy tym jest zachowanie wierności własnej tożsamości religijnej, zwłaszcza na płaszczyźnie doktrynalnej. Dialog bowiem przede wszystkim powinien zmierzać do poszukiwania prawdy i świadczenia o niej. Będzie to możliwe tylko pod warunkiem zachowania szacunku dla własnej wiary oraz okazywania respektu dla tożsamości wyznawców islamu. W dialogu z islamem najważniejszy jest Bóg Wszechmogący, któremu przyznać trzeba należne Jemu miejsce. Wiara bowiem w jednego Boga zobowiązuje Jego wiernych do odpowiedzialności za pokój. Benedykta XVI teoria dialogu znalazła poświadczenie w papieskich spotkaniach czy to ze „światem islamu”, czy też z różnymi gremiami (kościelnymi, politycznymi, osób zaangażowanych w tzw. dialog specjalistów). Najważniejszym kryterium dialogu była dla Benedykta XVI wierność chrześcijańskiej tożsamości.

Słowa kluczowe: dialog międzyreligijny, islam, Bóg, prawda, pokój, Benedykt XVI.

THEORY AND PRAGMATICS OF DIALOGUE WITH ISLAM ACCORDING TO POPE BENEDICT XVI

Abstract

Benedict XVI, as the Supreme Shepherd of the Church and the head of the Vatican state (Vatican City), maintained contacts with representatives of the authorities of Muslim countries or those dominated by Islamic culture. He supported and built good relations between

representatives of different religions, including Islam, through openness and honesty in the interreligious dialogue and bearing witness to the essential values of Christianity and Islam – justice and peace. In the article, we indicated the essence, purpose and challenges of interreligious dialogue, especially dialogue with Islam. People and environments involved in its conduct should be guided by the idea of searching for the true good of man and society. At the same time, it is important to remain faithful to one's own religious identity, especially on the doctrinal level. Dialogue, in fact, should aim, first of all, at seeking the truth and bearing witness to it. This will only be possible if you respect your own faith and show respect for the identity of the followers of Islam. In the dialogue with Islam, the most important is Almighty God, who must be given his rightful place. For faith in one God obliges His believers to be responsible for peace. Benedict XVI's theory of dialogue found confirmation in the papal meetings, either with the "world of Islam" or with various bodies (ecclesiastical, political, people involved in the so-called dialogue of specialists). For Benedict XVI, the most important criterion for dialogue was fidelity to Christian identity.

Key words: interreligious dialogue, Islam, God, truth, peace, Benedict XVI.

THEORIE UND PRAGMATIK DES DIALOGS MIT DEM ISLAM NACH PAPST BENEDIKT XVI.

Abstrakt

Benedikt XVI. unterhielt als Oberster Hirte der Kirche und Oberhaupt des Vatikanstaats Kontakte zu Vertretern der Behörden muslimischer oder islamisch geprägter Länder. Er war um gute Beziehungen zwischen Katholiken und Anhängern anderer Religionen, einschließlich des Islam, bemüht. Er bezeugte die wesentlichen Werte des Christentums und des Islam - Gerechtigkeit und Frieden. In dem Artikel wird auf das Wesen, den Zweck und die Herausforderungen des interreligiösen Dialogs hingewiesen, vor allem auf den Dialog mit dem Islam. Einzelpersonen und Gemeinschaften, die daran beteiligt sind, sollten sich von der Idee leiten lassen, das wahre Wohl des Menschen und der Gesellschaft zu suchen. Dabei ist es wichtig, der eigenen religiösen Identität treu zu bleiben, insbesondere auf der lehrmäßigen Ebene. In der Tat muss der Dialog in erster Linie darauf abzielen, die Wahrheit zu suchen und zu bezeugen. Dies ist nur möglich, wenn der eigene Glaube und die Identität der Muslime respektiert werden. Im Dialog mit dem Islam geht es vor allem um den allmächtigen Gott, dem der ihm gebührende Platz eingeräumt werden muss. Denn der Glaube an den einen Gott verpflichtet seine Gläubigen, sich für den Frieden einzusetzen. Die Dialogtheorie von Benedikt XVI. hat sich in seinen päpstlichen Begegnungen bestätigt, sei es mit der „Welt des Islam“ oder mit verschiedenen Gruppen (kirchlichen, politischen, im so genannten Expertendialog Tätigen. Für Benedikt XVI. war das wichtigste Kriterium für den Dialog die Treue zur christlichen Identität.

Schlüsselwörter: Interreligiöser Dialog, Islam, Gott, Wahrheit, Frieden, Benedikt XVI.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Benedykt XVI, *Aby głosić całemu światu żywą obecność Chrystusa. Msza św. w Kaplicy Sykstyńskiej na zakończenie konklawe (Rzym, 20 kwietnia 2005)*, „L'Osservatore Romano” 26 (2005), nr 6, s. 4–6.
- Benedykt XVI, *Autentyczny dialog powinien być drogą wiary. Do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego (Watykan, 7 czerwca 2008)*, „L'Osservatore Romano” 29 (2008), nr 7–8, s. 19–20.
- Benedykt XVI, *Bóg puka do drzwi naszych serc. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”. 3 grudnia [2006 r.]*, „L'Osservatore Romano” 28 (2007), nr 2, s. 32–33.
- Benedykt XVI, *Brońmy razem życia i wolności religijnej w świecie. Spotkanie z wyznawcami różnych religii (Waszyngton, 17 kwietnia 2008)*, „L'Osservatore Romano” 29 (2008), nr 5, s. 52–53.
- Benedykt XVI, *Jesteśmy powołani do prawdziwego dialogu. Spotkanie z przewodniczącym Urzędu ds. Religii. 28 listopada [2006 r.] – Ankara*, „L'Osservatore Romano” 28 (2007), nr 2, s. 18–19.
- Benedykt XVI, *Łączy nas pragnienie pokoju i poszukiwanie sensu życia. Spotkanie międzyreligijne w sali kapituły St. Mary's Cathedral (Australia – Sydney, 18 lipca 2008)*, „L'Osservatore Romano” 29 (2008), nr 9, s. 18–19.
- Benedykt XVI, *Muzułmanie i chrześcijanie w dialogu. Spotkanie z muzułmanami przed meczetem Omara. 12 maja [2009 r.] – Jerozolima*, „L'Osservatore Romano” 30 (2009), nr 7–8, s. 27–28.
- Benedykt XVI, *Ojczyzna wolności religijnej i wzór „zdrowej laickości”. Audiencja generalna poświęcona podróży (Watykan, 30 kwietnia 2008)*, „L'Osservatore Romano” 29 (2008), nr 6, s. 31–32.
- Benedykt XVI, *Osoba ludzka sercem pokoju. Orędzie Ojca Świętego Benedykta XVI na XL Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2007 r. (Watykan, 8 grudnia 2006)*, „L'Osservatore Romano” 28 (2007), nr 2, s. 4–8.
- Benedykta XVI, Posynodalna adhortacja apostolska *Africae Munus* do biskupów, duchowieństwa, osób konsekrowanych i wiernych świeckich o Kościele w Afryce w służbie pojednania, sprawiedliwości i pokoju, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20111119_africae-munus.html [dostęp: 16 II 2023].
- Benedykt XVI, Posynodalna adhortacja apostolska *Verbum Domini* do biskupów i duchowieństwa, do osób konsekrowanych i wiernych świeckich o Słowie Bożym, w życiu i misji Kościoła, https://www.vatican.va/content/dam/benedict-xvi/pdf/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20100930_verbum-domini_pl.pdf [dostęp: 16 II 2023].
- Benedykt XVI, *Przemówienie do ambasadorów 21 krajów islamskich i przedstawicieli włoskich wspólnot muzułmańskich (Sala Szwajcarska, Castel Gandolfo, 25.09.2006)*, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, V. Messori, E. Sakowicz, *Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog*, Kraków: Wydawnictwo M 2006, s. 32–36.

- Benedykt XVI, *Przemówienie na uniwersytecie w Ratyzbonie (12.09.2006)*, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, V. Messori, E. Sakowicz, *Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog*, Kraków: Wydawnictwo M 2006, s. 17–32.
- Benedykt XVI, *Przybywam, by modlić się o pokój w Ziemi Świętej. Powitanie na lotnisku Ben Gubiona 11 maja [2009 r.] – Tel Awiw*, „L'Osservatore Romano” 30 (2009), nr 7–8, s. 21–22.
- Benedykt XVI, *Przybywam do Jordanii, aby uczcić święte miejsca biblijne. Ceremonia powitalna na lotnisku. 8 maja [2009]*, „L'Osservatore Romano” 30 (2009), nr 6, s. 6–7.
- Benedykt XVI, *Religia otwiera nowe horyzonty. Spotkanie przed meczetem im. Króla Husajna Bin Talala, 9 maja [2009 r.] – Amman*, „L'Osservatore Romano” 30 (2009), nr 7–8, s. 12–14.
- Benedykt XVI, *W duchu wzajemnego zrozumienia, poszanowania i miłości. Spotkanie z przedstawicielami niekatolickich Kościołów i Wspólnot kościelnych oraz innych religii (Rzym, 25 kwietnia 2005)*, „L'Osservatore Romano” 26 (2005), nr 6, s. 13–14.
- Benedykt XVI, *Wiara, rozum i uniwersytet – wspomnienia i refleksje. Wykład na uniwersytecie. 12 września [2006 r.] – Ratyzbona*, „L'Osservatore Romano” 27 (2006), nr 11, s. 25–29.
- Benedykt XVI, *Wzajemny szacunek, solidarność i pokój. Spotkanie z przedstawicielami wspólnot muzułmańskich. 20 sierpnia [2005 r.]*, „L'Osservatore Romano” 26 (2005), nr 10, s. 22–24.
- Benedykt XVI, Jan Paweł II, Messori V., Sakowicz E., *Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog*, Kraków: Wydawnictwo M 2006.

Opracowania

- Aucante V., *Benoît XVI et L'Islam*, Paris: Parole et Silence 2008.
- Chrostowski W., *Ku katolickiej teologii judaizmu. Inspiracje kard. J. Ratzingera/Benedykta XVI*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 11 (2016), s. 185–205, <https://czasopisma.kul.pl/snt/article/view/6097/5728> [dostęp: 17 II 2023].
- Deklaracja „Dominus Iesus” o jedności i powszechności zbawczej Chrystusa i Kościoła*, Poznań: Pallottinum 2000.
- Drażek C., *Na drodze jedności i pokoju [Kronika podróży Benedykta XVI do Turcji]*, „L'Osservatore Romano” 28 (2007), nr 2, s. 12–15.
- Fic L., *Buddyzm w kulturze Zachodu*, Lublin: Wydawnictwo Polihymnia 2016.
- Krzyszowski Z., *Kultura*, w: E. Sakowicz (red.), *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2006, s. 321–334.
- Ratzinger J., *Deklaracja Dominus Iesus. Kontekst i znaczenie dokumentu*, „L'Osservatore Romano” 21 (2000), nr 9, s. 51–53.
- Ratzinger J., *Wiara – prawda – tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce: Jedność 2004.
- Ratzinger J., *Wielość religii i jedno Przymierze*, Poznań: W drodze 2004.
- Sakowicz E., *Aggiornamento*, w: Kamiński R. i in. (red.), *Leksykon teologii pastoralnej*, Lublin: TN KUL 2006, s. 32–34.
- Sakowicz E., *Czy islam jest religią terrorystów?*, Kraków: Wydawnictwo Homo Dei 2002.

- Sakowicz E., *Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963–1999)*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2000.
- Sakowicz E., *Dialog międzyreligijny*, w: E. Sakowicz (red.), *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2006, s. 129–161.
- Sakowicz E., *Fundamentalizm muzułmański*, w: *Encyklopedia „białych plam”*, t. 19, Supplement, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2005, s. 99–102.
- Sakowicz E., *Islam*, w: E. Sakowicz (red.), *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2006, s. 239–271.
- Sakowicz E., *Joseph Ratzinger – Benedykt XVI. Biografia intelektualno-duchowa*, „Studia Loviciensia” 15 (2015), s. 19–30.
- Sakowicz E., *Kontynuacja czy innowacja? Papież Benedykt XVI wobec dialogu międzyreligijnego*, w: R. Bartnicki, W. Kawecki (red.), *Chrześcijaństwo a kultura*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2006, s. 211–229.
- Sakowicz E., *Papież Benedykt XVI wobec islamu*, „Studia Loviciensia” 15 (2013), s. 107–123.
- Sakowicz E., *Pryncypia dialogu Kościoła katolickiego z religiami Dalekiego Wschodu i Indii*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2006.
- Sakowicz E., *Sobór Watykański II*, w: R. Kamiński i in. (red.), *Leksykon teologii pastoralnej*, Lublin: TN KUL 2006, s. 800–802.
- Sakowicz E. (red.), *Islam w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965–1996)*, Warszawa: Wydawnictwa ATK 1997.
- Sakowicz E. (red.), *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne 2006.
- Skowron-Nalborczyk A., *Kontynuacja czy zerwanie? Benedykt XVI wobec islamu*, „Więź” 53 (2010), nr 4, s. 68–75, <https://wiesz.pl/2010/01/01/15201-kontynuacja-czy-zerwanie-benedykt-xvi-wobec-islam> [dostęp: 16 II 2023].
- Teaching and Discourses of the Holy Father*, „Pro Dialogo” 119 (2005) – 137 (2011).

Eugeniusz Sakowicz – profesor nauk teologicznych, profesor emeritus, emerytowany pracownik naukowo-badawczy Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; członek Komitetu Nauk Teologicznych Polskiej Akademii Nauk; obszary badań (m.in.): dialog międzyreligijny, dialog Kościoła katolickiego z islamem, wychowanie w religiach świata, komparatystyka religii, leksykografia i encyklopedystyka; wybrane publikacje autorskie: *Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963–1999)* (2000); *Pryncypia dialogu Kościoła katolickiego z religiami Dalekiego Wschodu i Indii w świetle nauczania Soboru Watykańskiego II oraz dokumentów posoborowych* (2006); *Uniwersytet katolicki. Teksty – bibliografia – dokumenty* (2012); *Dialogue and Identity and Other Studies* (2020); *Rozmowy minionie... O Kościele, religii, nauce* (2023) i pod redakcją: *Religie i pokój* (1994); *Religie o drogach pokoju i bezdrożach wojny* (1995); *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu* (2006); *Wychowanie i edukacja w kulturach, religiach i światopoglądach* (2020); *Chrześcijaństwo w świecie islamu* (2021) (z B. Żero); założyciel oraz redaktor serii wydawniczej *Religie*

TEORIA I PRAGMATYKA DIALOG Z ISLAMEM WEDŁUG PAPIEŻA BENEDYKTA XVI 279

Świata – Świat Religii, t. 1–21. Autor ponad 1500 artykułów encyklopedycznych i haseł, m.in. w encyklopediach Wydawnictwa Naukowego PWN w Warszawie oraz w *Encyklopedii katolickiej* Wydawnictwa Towarzystwa Naukowego KUL. Adres do korespondencji: eugeniusz.sakowicz@wp.pl.

